

Галина БУРЛАКА,
кандидат філологічних наук,
Інститут літератури
ім. Тараса Шевченка
НАН України

ІСТОРИЧНА ТЕМАТИКА В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Три роки тому, в першому числі «Дивослова» за 2009 р., ми говорили про літературну спадщину М.Грушевського в цілому. Тепер варто пильніше приглянутися до його творів на історичну тематику, і ось чому. По-перше, найбільших здобутків і, зрештою, все-світнього визнання ця людина досягла саме як учений-історик. Постійна робота з архівними документами, детальне і вдумливе дослідження процесу розвитку українського народу своєрідно відобразилися також у літературній формі. По-друге, історична тематика в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. траплялася нечасто, а звернення до неї, як правило, знаменувало собою виразну активізацію націєтворчих моментів у суспільстві. Увага М.Грушевського до історичних сюжетів, окрім суто белетристичного інтересу, мотивувалася, вочевидь, і просвітніми потребами. У листі до нього від 30 червня 1899 р. І.Нечуй-Левицький писав: «...скільки я зауважив, широка публіка, коли й трохи знає дещо з історії, то зовсім не з вчених історичних утворів, а більше нахапалась з історичних романів та драм. Знаю навіть таких дам, котрі не подужали й не спромоглися прочитати Костомарова, а коли й прочитали Кулішеву “Чорну Раду”. Хоч вона написана сухувато, але белетристична форма робить утвір доступнішим для людей середнього розвитку. Тим-то я й Вас, добродію, прошу, коли скінчите свою “Історію України-Русі”, напишіть історичний роман, обмалювавши який-небудь період нашого давнього життя. Не дурно ж Крашевський, Сенкевич та інші польські повістярї понаписували чимало історичних повістів» [5; 44].

Зауважмо, що твори на історичну тематику М.Грушевський почав писати задовго до цієї поради-прохання, писав і згодом, однак це все були невеликі оповідання, історичний роман так і не народився, хоч архівні матеріали свідчать про неодноразові спроби видатного вченого написати такий твір. Далеко не весь літературний спадок М.Грушевського свого часу було опубліковано, чимало дійшло до нас в автографіях і лише тепер готується до друку, однак у нашій розмові будемо оперувати всіма відомими на сьогодні текстами, прагнучи дослідити зазначену тему в її повноті. При цьому залучимо до аналізу не лише завершені, а й незакінчені чи не повністю збережені твори. Автографи цих останніх здебільшого дійшли до нас без назв, тому, згідно з усталеною практикою, називатимемо їх за першою фразою.

Знаменно, що першим друкованим твором М.Грушевського стало оповідання на історичну тему «Бех-аль-Джугур» [4], помічене і схвально оцінене І.Франком [16; 116]. Через багато років у передмові «Як я був колись белетристом?» автор з висоти життєвого досвіду про цей свій твір писав так: «Нарешті, серію сих перших “проб пера” вінчав отой екзотичний образок “Бех-аль-Джугур” – на тему тодішньої окупації

англійцями Судану: боротьби з повстанням Магді і приборкання місцевої магометанської людності. Я вложив сюди свої тодішні визвольні й анти-імперіалістичні настрої. Використовуючи своє деяке практичне знання магометанського світу, щоб конкретизувати свої гадки й надати своєму оповіданню місцевого кольору, я писав як український патріот і противник насильства й експлоатації колоніальних народів так званими висококультурними: іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства сих імперіалістичних експлоататорів. Написавши се оповідання в лютім 1885 р., я відчув, що зробив дещо цінне» [3; 10, 11].

У цитованому автокоментарі М.Грушевський формулює провідний мотив своєї художньої творчості: патріотизм, який у нього завжди нерозривний із загальнолюдськими гуманістичними цінностями. Цей мотив особливо виразно звучить саме у творах на історичну тематику. Другою визначальною рисою прози М.Грушевського є психологізм. Автор намагається не лише цікаво викладати події, а й опукло характеризувати персонажів, мотивуючи їхні вчинки. Творчий задум автор утілює, вдало поєднавши дві сюжетні лінії, що окреслили основні події по обидва боки фронту: з якими думками та емоціями йшли у бій на мирних жителів англійці, і які почуття викликали загарбники у селян-арабів, котрі зятято боронили свою рідну землю. Але фабула, зовнішня сторона сюжету, зрештою, не містить жодної інтриги, описано один день, короткий епізод, коли англійське військо жорстоко придушує опір місцевої людності. Основний інтерес оповідання М.Грушевського полягає у змалюванні психологічних портретів основних персонажів, і саме цей психологізм вигідно вирізняє твір молодого автора.

Відносячи оповідання «Бех-аль-Джугур» до творів на історичну тематику, ми припускаємо деякої умовності, адже в ньому йдеться про зовсім недавню, майже сучасну авторові історію: боротьба арабів проти англійської окупації Судану, відома як повстання Магді (1881–1885 рр.). Однак ці події відбувалися в далекій країні, і молодий автор не був безпосереднім їхнім свідком чи учасником. Через це йому не складно було, по-перше, дистанціюватися від предмета оповіді, а, по-друге, – чітко означити власну точку зору з приводу війни, яка на момент написання твору практично завершувалася.

Решта творів М.Грушевського на історичні теми присвячені українській минувшині: це часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства («У святої Софії» [8; 1–18], «Діялось се – тому років вісімсот, трохи більше...» [13], «Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...» [2; 315–319]), події XVII ст., насамперед Хмельниччини («Ясновельможний сват» [6; 1–21], «Як ми стрічали Новий рік» [10], «Вихрест Олександр» [11]), а також сюжети пізнішої історії («Діялося року Божого 1701...» [14], «Неробочий

Грицько Кривий» [7; 1–24]). Наведені тут посилання на перші публікації дають змогу зорієнтуватися, коли саме ці твори було написано, натомість посилання на архівні документи означають, що відповідні тексти досі не публікувалися. Усі вони підготовлені до друку й мають побачити світ у 12-му і 13-му томах 50-томного «Зібрання творів» М.Грушевського.

Навіть за цим переліком чітко вирізняються викінчені твори і тексти-начерки, пробні варіанти, не завершені автором. Твори без назви, як бачимо, розпочинаються приблизно однаковим зачином, характерним для історичного літопису, і далі сюжет розгортається за хронікальним типом. Ведучи оповідь, автор вправно поєднує перипетійну і характерологічну функції сюжету, перед читачем оживають події й події минулого. Не маємо підстав залічувати незавершені тексти до якогось одного періоду творчості М.Грушевського: «Діялося року Божого 1701...» має авторську дату 1888 р., «Діялось се – тому років вісімсот, трохи більше...» датовано 1894 р., а «Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...» – 1901 р. Усі три твори автор закрюював як широкі епічні полотна з різних періодів української історії: початок кожного з них розгортає перед нами експозицію сюжету, знайомить з головними дійовими особами, дія набуває динамічності – і уривається. При цьому в усіх трьох випадках не маємо підстав стверджувати, нібито продовження твору не збереглося, адже щоразу автограф уривається на півсторінці, тобто з якихось причин автор не продовжував працю над ним.

Найдовший текст (49 сторінок сучасного друку) – «Діялося року Божого 1701...», у якому М.Грушевський спробував у художній формі розповісти про такий маловідомий широкому загалу історичний феномен, як переселення на межі XVII–XVIII ст. багатьох волинян, поліщуків на Подільські землі. У 1672 р. Поділля, яке входило до Речі Посполитої, було поневолене військом Османської імперії. Панування турків тривало аж до січня 1699 р., коли згідно з мирним договором, прийнятим на Карловицькому конгресі, Поділля знову повернулося до складу Речі Посполитої. Ці землі було спустошено, бракувало робочих рук, і польські пани, які кинулися активно освоювати територію, різними способами замановали туди селян, обіцяючи їм усілякі пільги. «Нерідко дідичі, щоб заселити свої розорені господарства, самі роз'їжджали по території Белзького, Волинського, Руського воєводств і території Київського Полісся, запрошуючи місцевих жителів переселятись у свої володіння. Вдавалися вони й до послуг великої кількості спеціальних вербувальників, які зробили переселення представників різних верств населення з одного регіону в інший своїм ремеслом» [9; 98]. В архівах збереглося чимало промовистих документів про ці події. Про це зокрема писали П.Куліш, В.Антонович, тому не дивно, що М.Грушевський, який 1888 р. був студентом історико-філологічного факультету Київського університету, звернувся до цієї теми. Читаючи збережений рукопис (п'ять завершених розділів і частина шостого) повісті, яка не відбулася, знову згадуються слова І.Нечуя-Левицького про потребу масштабних історичних творів. Адже в ук-

раїнській історіографії події, про які йдеться, вивчені досить докладно, але, не ставши об'єктом письменницької уваги, вони залишаються малознаними для ширшої читацької аудиторії. Шкода, що М.Грушевський не завершив цей текст, а в нашій художній літературі на подібну тему так і не з'явилося жодного твору.

Задумавши написати твір на історичну тему, письменник повинен вивчити добу, до якої має намір звернутися. М.Грушевському не потрібно було займатися цим спеціально – історія, і не лише українська, була його фахом, справою життя. Пильніше приглянувшись до хронології створення прозових текстів цього автора, приходимо до думки, що саме занурення його в архівний матеріал, систематичне ознайомлення з величезною масою документів значно збагатило сюжетну палітру, тематику літературних писань М.Грушевського. Наукова праця заклала міцний фактологічний фундамент і для дослідницької роботи, історіографічних узагальнень, а також для літературної творчості. Тому так природно переплітаються в цього автора вигадані події з документальними свідченнями. У своїх художніх творах на історичні теми М.Грушевський з науковою педантичністю вказує час дії твору, вводить у літературну канву імена реальних історичних діячів, українські топоніми, побутові деталі, характерні для відповідної епохи й місця дії, досягаючи тим самим ефекту вірогідності описуваного. Крім того, довіру читача викликала вже сама особа автора, адже від 1894 р., тобто з часу переїзду М.Грушевського до Львова, його авторитет і як ученого, і як громадського діяча постійно зростав. Проте сам письменник вважав за потрібне застерегти читача від надмірної довірливості. В анотації до збірки оповідань «З старих карток» (1918) він наголошував, що сюжети цих творів вигадані, «автор брав тільки історичну обстанову, але не фабулу» [1; 2].

Типовим прикладом майстерного переплетення вигаданих і справжніх історичних подій та постатей може слугувати оповідання М.Грушевського «Ясновельможний сват» (1898), у якому приватна історія козака Грицька Піщенка змальована на тлі подій визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. На перший погляд, у сюжеті задіяна лише одна історична особа – Хмельницький, але фабула оповідання щільно вмонтована в українські реалії, починаючи від першої фрази: «Був вечір 30 грудня 1647 року», і закінчуючи вказівкою на дату прикінцевої сцени – 28 грудня 1648 р. У ньому згадуються Іов Борецький, Іван Виговський, Сильвестр Кос, Антон Жданович, інші відомі діячі, принагідно цитуються історичні документи. Оповідь ведеться настільки природно, що, зрештою, читач уживається в тогочасні події й готовий повірити авторові, коли наприкінці він запевняє у вірогідності описаного, посилаючись на козацький реєстр 1649 р., де Грицька Піщенка нібито записано як київського сотника. Та не поспішаймо іронізувати над легковірним читачем, Грушевський-історик не дозволив би собі подібних посилань, коли б це було не так. У цьому реєстрі справді фігурує такий київський сотник [12; 291].

Оповідання «Неробочий Грицько Кривий» (написане 1888 р., вперше опубліковане 1898 р.) також виросло безпосередньо з наукових занять М.Грушев-

ського. Авторська примітка до твору свідчить: «Фабула оповідання взята з декрету, видрукуваного в «Архиве Юго-Западной России», ч. VI, т. II, № 15; побутові подробиці оперті на документальним матеріалі». Лаконічний судовий запис свідчить про покарання селянина, який із сім'єю втік від тяжкої панщини, але після низки невдач у стані афекту згубив і жінку, і дітей. Ці факти, очевидно, розбудили художню уяву історика, у результаті з'явилося оповідання, яке вражає своїм трагізмом, а історичне підтвердження його реальності ще більше підсилює це враження.

Подібно М.Грушевський задокументував і джерело твору «Вихрест Олександр». Однак цього разу він не обмежується лаконічною приміткою, а розпочинає оповідання лірико-публіцистичним вступом: «Коли я перечитував останній том актів про Хмельниччину, виданий київською комісією, серед десятків шаблонних документів, у котрих обвинувачувалися, засуджувалися, каралися різні учасники розрухів, увагу мою притягнув до себе один з таких судових протоколів, списаних в дубенській магістраті, засуд розбійника єврея-вихреста Олександра» [3; 377]. Далі автор схвильовано говорить про складний період нашої історії, коли «хвилевою бурею пролетіла Хмельниччина 1648-го року, не здужавши вирвати українського життя з суперечностей й аномалій польського панування і полишивши знову в напруженім безпомічнім стані між злобою розжалених і гнівних панів месників і неутolikoю ненавистю всеї підвладної маси, схвильованої повстанням» [3; 377]. У цих вступних абзацах на авансцену виступив учений-історик, публіцист, а далі слово має оповідач: «Можливо щільно тримаючися протоколу і тільки збираючи докупи, очищуючи і порядкуючи його кошлавем, безладне оповідання, я переказую отсю історію» [3; 378]. Цього, чи не єдиного, разу М.Грушевський справді лише переказує події, не заглиблюючись у психологічні деталі, тому оповідь має формальні ознаки репортажу або конспективно викладеної детективної історії. Напруженість дії насамперед зумовлена історичними обставинами моменту, коли війна ламає усталений життєвий уклад обивателів, не пропонуючи натомість нічого конструктивного. Очевидно, автор, перейнявшись трагізмом історичної правди, розраховував на таку ж читацьку чутливість, тому й не вважав за потрібне «охудожнювати» реальний сюжет. Лише наприкінці твору він підкреслює ту «ясну іскру світлого пориву людської душі», яка зацікавила його у змальованій типовій історії: засуджений до страти єврей, якого раніше козаки охрестили насильно, попросив дати йому змогу померти таки у вірі батьків, що йому й дозволили.

Зовсім інакше побудоване оповідання «Як ми стрічали Новий рік». Хоч воно й має підзаголовок «Уривок зі споминів Івана Галайчука», але повністю є «утвором фантазії» [1; 2], щедро переткане фольклорними мотивами, проте фактично цілком реалістичне. Від імені простого козака автор переповів один епізод війни проти польських гнобителів. Лаконічно й виразно представлено характери центральних персонажів, мотиви та чинники їхньої поведінки, майстерно витримано стиль оповіді. Водночас письменник уникає зайвих деталей,

акцентуючи на типовості ситуації, даючи цим зрозуміти, що перед нами – маленька частина величного явища – народної визвольної боротьби, а пунктирно окреслені долі трьох козаків, з котрих живим залишився тільки один, у загальних рисах повторюють сотні тисяч реальних людських драм і трагедій наших пращурів.

Окремо варто сказати про три оповідання, побудова і виклад яких ставлять їх осторонь від стандартних наративних конструкцій: «У святої Софії», «Розмова з Кривоносом», а також ранній, досі не публікований твір – «На траві» [15].

Усі три оповідання мають подвійну, концентричну будову. На початку першого з них – «У святої Софії» – М.Грушевський з піднесенням описує святковий київський люд, великоднє богослужіння у Софійському соборі та свої враження від цієї величної події. Вглядаючись у віковічні мозаїки і фрески, автор начебто переноситься в часи князя Ярослава, перед ним оживають образи, змальовані на стінах собору, і розгортається дія предковічної давнини. Центральна частина оповідання присвячена історії юного смоленського княжича з ніжною і вразливою душею. Саме тому він не зміг простувати традиційною для тогочасних правителів стежкою ратних подвигів. Ні усвідомлена потреба повернути собі батьківський престол, ні щире кохання княжни Предслави не можуть звернути його з обраного шляху: він іде в монастир, присвячує себе служінню Христу, зрікаючись земних благ. Прикінцевий розділ твору знову повертає читачів до реалій початку ХХ ст. і завершується тривожним, запитальним поглядом автора в майбутнє.

Філософського підтексту сповнене й оповідання «Розмова з Кривоносом». Воно має схожу концентричну побудову: реалістична, навіть у деяких моментах свідомо знижена побутовими деталями оповідь про мандрівку автора карпатськими стежками переходить у цілком фантастичну площину. Оповідач зустрічає легендарного полковника часів Хмельниччини Максима Кривоноса, спілкується з ним, а потім стає свідком колоритного «параду» козацьких військ. Закінчується ж оповідання цілком буденно: від гучного звуку козацьких гармат оповідач прокидається і виявляє, що він задрімав під копицею сіна, а тим часом зібралася гроза, і гуркіт грому та перші краплі дощу повертають його до реальності. У цілому майстерна напівіронічна оповідь переростає в напружений діалог сучасника з історичною особою. Кривоносові трапився непростий співрозмовник – ліричний герой добре обізнаний з подіями Хмельниччини, має цілу низку запитань до одного з чільних діячів того часу: чому Хмельницький повернув з-під Замостя, а не пішов з військом на Варшаву? Чи правда, що між Хмельницьким і Кривоносом часто спалахували гострі суперечки з приводу стратегії дій? Чому, зрештою, визвольна війна 1648–1654 рр. фактично закінчилася програшем України? Ці запитання, очевидно, хвилювали вченого-історика і вилилися в таку своєрідну полеміку з уявним опонентом. У результаті літературний твір, хоча й має безперечну художню вартість, набуває виразного публіцистичного, а то й науково-популярного забарвлення.

До слова, М.Грушевський мав неабиякий хист публіциста й залишив досить значну і, на жаль, ще не достатньо оцінену публіцистичну спадщину¹. Крім того, низка його текстів перебуває на межі жанрового визначення художнього твору і науково-популярної статті. Це, зокрема, публікації М.Грушевського на теми української історії та культури в газетах «Село», «Засів», інших періодичних виданнях після російської революції 1905–1907 рр., що адресовані масовому читачеві. Одним з найвиразніших текстів такого плану можна вважати науково-популярне есе «Про батька козацького Богдана Хмельницького», яке І.Франко, наприклад, залічував до літературних творів [17; 192].

На завершення розмови про історичні сюжети в художній спадщині М.Грушевського звернемося до порівняно раннього, але найбільш насиченого філософськими узагальненнями оповідання «На траві». Композиційне «кільце» оповідача-сучасника і тут, як у попередніх двох творах, обрамлює основну частину. Ліричний герой, милуючись природою, спостерігає за життям комах, і від цього «нижчого поверху» земного існування переходить до «вищого», до «богоподібного вічня творіння» – людини. А інтелектуальні погути людини, виявляється, насамперед спрямовані на вдосконалення зброї. Оповідач ніби опиняється над полем бою, де по обидва боки фронту бачить солдатів-українців, двох Грицьків. Один, наддніпрянець, воює на боці Росії, другий, галичанин, – на боці Австро-Угорщини; обидва гинуть, захищаючи чужі інтереси, і ця безглузда загибель символізує незахищеність, беспорядність української нації, яка на той час була бездержавною, розірваною між сильнішими сусідами. Описуючи початок війни, мобілізацію, прощання солдатів з родинами, а потім поминки за вояками в селах лаконічними, виразними штрихами, М.Грушевський майстерно використовує прийом паралелізму, який ще більше увиразнює абсурдність того, що відбувається: «Ще недавно в свитках, у шапках смушевих були Грицьки, як два рідні брати – хоч і закасовано одного у хохли, а другого у Ruthenen, й якби зустрілися – догадалися [б], що стоїть се щось своє, рідне, наське, хоч яке воно наське, назвати не тямилу (люде, та й годі, Канівські), тепера ж вбрано їх в мундири, обцяцьковано кудзьями, обвішано [а]му-

н[и]цією, і вже не хохли замурзані, а господа служба – москаль і німець. Й от господа служба Грицьки стоять й націляють один у другого, щоб убухати лихого ворога задля отчизни, віри й царя або цесаря...»

Приблизно в той самий час – у другій половині 1880-х рр., – М.Грушевський спробував перекласти оповідання В.Гаршина «Чотири дні»². Не маємо підстав твердити про якісь текстуальні перегуки, але безсумнівним вважаємо вплив воєнних оповідань В.Гаршина, твори якого були тоді дуже популярні в Російській імперії, на вибір теми й гуманістичну концепцію оповідання «На траві»: спільним є протест проти нищення людини людиною, проти війни.

Також цікаво спроеціювати час написання «На траві» на реальні події у світі. На той момент історія ще не знала військових конфліктів між Австро-Угорщиною й Росією, як це зображено в оповіданні М.Грушевського. Однак 1882 р. було укладено таємний Троїстий союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією, а 1887 р. цю угоду було продовжено. З того часу почало формуватися військове об'єднання протилежного табору: Росії, Франції, Великобританії, остаточно оформлене на початку ХХ ст. як Антанга. Безсумнівно, ці політичні події не можна було довго приховувати від громадськості, яку офіційна пропаганда готувала до війни, формуючи «образ ворога». Зрозуміло, у такій атмосфері загроза війни була реальною, і не важко було передбачити, що в разі протистояння двох сусідніх імперій українці стануть «гарматним м'ясом» для ворогуючих сторін. Написавши оповідання «На траві» у другій половині 1880-х рр., М.Грушевський фактично змоделивав окремих фрагмент подій Першої світової війни.

Окрім прозових творів, на історичні теми М.Грушевський написав також дві драми: «Хмельницький в Переяславі», «Ярослав Осмомисл» та кіносценарій «Запорозжці», який зберігся не повністю. У спогаді «Як я був колись белетристом» він зазначає: «Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, – а вони не хотіли лишитись “зачиненими дітьми” моєї думки» [2; 132].

¹ Більшість публіцистичних творів письменника зібрано й опубліковано у: Грушевський М. Збір. тв.: у 50 т. – Львів, 2005–2007. – Т. 2–4.

² Автограф цього перекладу зберігся в: ЦДАЛ України. – Ф. 401. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 85–92-а. Буде опублікований у 13 т. вид. «Збір. тв.» М.Грушевського у 50 т.

Література

1. Грушевський М. З старих карток: Оповідання / М.Грушевський. – К., 1918.
2. Грушевський М. Из літературної спадщини / М.Грушевський. – Нью-Йорк; Київ, 2000.
3. Грушевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, історичні образи / М.Грушевський. – К., [1928].
4. Заволока Михайло [Грушевський М.]. Бех-аль-Джугур / М.Заволока // Діло. – 1885. – Ч. 66–68.
5. Листування Михайла Грушевського. – Київ; Нью-Йорк, 2006. – Т. 3.
6. Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т. 1.
7. Літературно-науковий вістник. – 1898. – Т. 2.
8. Літературно-науковий вістник. – 1913. – Т. 62.
9. Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. / А.Муляр // Український історичний журнал. – 2000. – № 2.
10. Село. – 1911. – №. 1.
11. Промінь. – 1917. – № 5–6.
12. Реєстр війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К., 1995.
13. Центральний державний історичний архів України у Львові [далі – ЦДАЛ України]. – Ф. 401. – Спр. 58. – Арк. 92–120.
14. ЦДАЛ України. – Ф. 401. – Спр. 58. – Арк. 1–34.
15. ЦДАЛ України. – Ф. 401. – Спр. 56. – Арк. 170–174.
16. Франко І. [Рец. на альманах «Степ»] / І.Франко // Франко І. Збір. тв.: у 50 т. – К., 1980. – Т. 27.
17. Франко І. Українці / І.Франко // Франко І. Збір. тв.: у 50 т. – К., 1984. – Т. 41.